

DISCIPLINOVANJE ŠEĆANJA

Srđa Pavlović

The author analyzes the tensed and sometimes problematic relationship between the collective and individual memory, on the one hand, and the discipline of history that we teach and study at universities, on the other. Adopting and applying theoretical frameworks and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies as well as the the sub-discipline of mnemohistory, the autor is defining the process of constructing and re-constructing collective memory and is elaborating on the categories of presence and absence within an official historical narrative. Furthermore, the concepts of “truth” and “memory” itself are treated as unstable and destabilizing. Since the past is always presented through the narrative, contesting it means struggling over the issue of representation. With this in mind, our understanding of the past has strategic, political, and ethical consequences for our present.

Jezik jasno pokazuje da šećanje nije instrument za istraživanje prošlosti, već prostor koji ta prošlost naseljava. To je medijum prošlih iskustava, kao što je tlo medijum u kojem počivaju mrtvi gradovi.¹

Rad koji slijedi predstavlja pokušaj da se dešifruje unutrašnja dinamika odnosa između šećanja (pamćenja) i discipline istorije koju izučavamo na katedrama univerziteta, i koju nudimo generacijama kroz sistem obrazovanja. Ovo je istovremeno pokušaj da se skiciraju modeli konstrukcije društvenog pamćenja i zaborava.

¹ Walter Benjamin, *One way Street and Other Stories*, preveli na engleski Edmund Jephcott i Kingsley Shorter, (London: NLB, 1970), str. 314. Ukoliko nije drugačije naznačeno, svi prevodi s engleskog jezika su moji.

Čini se da je u kontekstu analize konstrukcije, dekonstrukcije i rekonstrukcije kolektivnog i društvenog pamćenja i zaborava gotovo nemoguće izbjeći priču o šećanju. Tokom posljednjih decenija XX vijeka ovaj koncept se jasno definisao kao globalna kulturna opsesija, i nema indicija da će se taj trend uskoro mijenjati.² Pitanje istorijskog šećanja je igralo centralnu ulogu u razvoju politike identiteta, a imalo je značajan uticaj i na započinjanje i razbuktavanje etničkih sukoba i građanskih ratova širom svijeta. U akademskim krugovima je izučavanje šećanja (pamćenja) zaokupilo mnoge discipline, a pogotovo istoriju, sociologiju, antropologiju, i kulturne studije.

Uopšteno uzevši šećanje (pamćenje) je termin koji se koristi da bi se opisao proces ili sposobnost da se događanje ili utisak iz prošlosti sačuvaju i/ili ispričaju nakon određenog vremena. Kolektivno šećanje – ili jedan od mnogih sinonima kao što su društveno, ili kulturno šećanje – odnosi se na relativno uniformno shvatanje prošlosti od strane članova određene grupe. Ovo šećanje određuje prirodu naracije koju ta grupa kazuje o sebi i svojim članovima. Takva priča, između ostalog, ima za cilj da poveže prošlost, sadašnjost i budućnost u jednu pojednostavljenu naraciju. To povezivanje čini prošlost – ili vrlo selektivnu sliku o prošlosti – živom i prisutnom u sadašnjosti. To, naravno, ne mora da bude tačna verzija prošlih dešavanja, a često se i ne može verifikovati. U nekim slučajevima to može da vodi ka potpunom nipodaštavanju osnovnog postulata na kojem počiva linearna percepcija vremena: progresa. U zavisnosti od referentnosti i upotrebne vrijednosti specifične verzije prošlosti, to kolabiranje vremenskog faktora koji razdvaja prošlost, sadašnjost, i budućnost može da vodi onome što je Valter Benjamin nazivao apsolutnim vremenom. Jedino u apsolutnom vremenu je moguće da šećanje na događaj iz davne prošlosti ima direktan

² Andreas Huyssen, „Present, Past: Media, Politics, Amnesia“, u *Public Culture*, Br. 12 (2000), str. 26.

uticaj ne samo na identitet grupe koja se tog događaja šeća, nego i na mnoge odluke koje članovi grupe svakodnevno donose. Avishai Margalit je u pravu kad šećanje definiše kao „znanje iz prošlosti, koje nije obavezno i znanje o prošlosti“.³

Pitanje je šta u suštini podrazumijeva napor usmjeren ka dekonstrukciji i rekonstrukciji šećanja, odnosno, osporavanju prošlosti, ili određenih dešavanja iz prošlih dana. To pitanje otkriva određena istorijska i politička pređubjeđenja o odnosu između sadašnjosti i prošlosti. Istovremeno, diskurs o šećanju, odnosno pamćenju, postao je centralna tačka u analizi pomenutog odnosa. Platforma ideje o osporavanju prošlosti je, u bukvalnom smislu, očigledna i jasna: radi se o neslaganju (nadmjetanju ?) oko toga šta je istina o prošlim dešavanjima. Ako se, kao što je to često slučaj, osporava slijed događaja, onda novi odgovori od strane grupa koje su ranije bile marginalizovane (izolovane ?) mogu da dovedu u pitanje dominantne ili privilegovane naracije. Ti novi odgovori ne moraju obavezno biti proizvod novih izvora, već mogu da predstavljaju manifestaciju nove i drugačije, odnosno alternativne, interpretacije prošlosti. Osporavati prošlost takođe znači postavljati pitanja o sadašnjosti i o tome kako prošlost utiče na dinamiku i suštinu naše svakodnevice. Sve naprijed pomenuto predstavlja veoma specifičan način razmišljanja o istoriji.⁴ Naše shvatanje prošlosti ima strateške, političke, i etičke konsekvence u sadašnjosti. Ideje o restituciji, reparaciji, ili nekom drugom obliku formalne kompenzacije, koje u sebi sadrže elemente postizanja finansijskog i političkog sporazuma kojim se rješavaju slučajevi učinjene

³ Avishai, Margalit, *The Ethics of Memory*, (Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2003), str. 14.

⁴ O temi raznorodnih percepcija istorije vidi Stephan Feuchtwang, „Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations“, u S. Radstone i K. Hodgkin (urednici), *Regimes of Memory*, (London: Routledge, 2003).

prošlosti su nužna za legitimisanje alternative onome što se dekonstruiše i smjenjuje. Novi politički modeli i diskursi, kao i novi sistemi vladavine i novi režimi, legitimišu se samim činom delegitimacije svojih prethodnika, odnosno činjenicom da su došli u poziciju iz koje to mogu učiniti. Nadalje, etika šećanja može da se odnosi na etički impuls za komemoraciju žrtava – uglavnom onih koji su ubijeni u ratu. To se obično radi kako bi se manifestovala želja za pomirenjem, iako postoje situacije u kojima pomirenje nije krajnji cilj. Komemoracija može, po liniji frojdske podjele na „žaljenje“ i „melanholiju“, imati formu melanholije u kojoj dominiraju bol za izgubljenim i ljutnja. Melanholija čini društvenu psihološku osnovu na kojoj se definise želja za osvetom kao formom postizanja pravde, i može inicirati nove cikluse nasilja, kao i postepeno nazadovanje i fragmentaciju predašnjih modernih društava.⁸

Ovđe je potrebno reći nešto više o kombinaciji „žaljenja“ i „melanholije“ koji karakterišu komemoraciju kod Južnih Slovena. Komemoracija je na našem prostoru često, ako ne kao po pravilu, bila ankerisana u nacionalnim, odnosno nacionalističkim diskursima. Tako je diskurs „žrtve nesretnih istorijskih okolnosti“ bio prisutan na prostorima nekadašnje SFRJ i snažno se manifestovao na mnogo nivoa i na različite načine kod svih naroda koji su bili dio te federacije.⁹ Naracija o Kosovu kao

⁸ Larry Ray, „Mourning, Melancholia and Violence“, u Duncan Bell, (urednik), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, (London: Pelgrave Macmillan, 2006). Takođe vidi Sabrina P. Ramet, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of the Great Transformation*, (London: Duke University Press, 1991), kao i Misha Glenny, *The Balkans, 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, (London: Granta Books, 1999).

⁹ Vidi: Matjaz Klemenčič, „Ustanovitev Slovenske Države – Davna Želja vseh Slovencev?“ u zborniku *Mitsko in Stereotipno v Slovenskem Pogledu na*

kolijevci srpske civilizacije i najskupljijoj srpskoj riječi, kao i naracija o Kosovu kao svetoj albanskoj zemlji koja je njihova prapostojbina predstavljaju interesantne primjere kroz koje se može analizirati ova problematika.¹⁰ Ovaj diskurs je neodvojivo vezan za mitove o istorijskom kontinuitetu prisustva na određenoj teritoriji.¹¹ Od mitologije o hrvatskoj hiljadugodišnjoj evropskoj kulturi, preko one o bogumilskoj Bosni, pa do mitologije o Srbima kao najstarijem narodu, nacionalne istorijske naracije su obrazovale generacije na mitskim predstavama.¹²

Zgodovino, (Ljubljana, 2006). Takodje vidi Ivo Goldstein, „Granica na Drini – Značenje i Razvoj Mitologema“, u zborniku radova *Historijski Mitovi na Balkanu*, (Sarajevo 2003), kao i Branko Paunov, (urednik), *Istorija na Makedonskiot Narod*, Tom 1, (Skopje, 2000).

¹⁰ O mitologizaciji Kosova vidi Milica Grković, *Spisi o Kosovu*, (Beograd: Prosveta /SKZ, 1993); Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert (urednici), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, (Minneapolis, Minn.: University of Minnesota, 1991); Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, (Boulder, CO.: East European Monographs, 1990). Za analizu Kosova kao srpskog etnonacionalističkog mita vidi Ivan Čolović, *Bordel Ratnika: Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX Vek, (Beograd, 1994).

¹¹ Kao odlične primjere tekstova koji čine dio nacionalističke mitologije na temu antičkog porijekla srpskog naroda vidi Olga Luković-Pjanović, *Serbs: the Most Ancient People*, (Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988.). *Prevod pod naslovom Srbi...narod najstariji*, (Beograd: Dosijske, 1990). Ponovljena izdanja 1993, 1994 i 2003, kao i Draško Ščekić, *Sorabi: Istoriopis*, (Beograd i Podgorica: Sfaivos/Timor, 1994). O nacionalističkoj apropijaciji Muslimana Bosne i Hercegovine, vidi Čedomil Mitrinović, *Naši Muslimani*, (Beograd 1926), kao i Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, (Zagreb, 1908). O mitologizaciji porijekla Bošnjaka vidi Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, (Sarajevo 1997), kao i Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, (Sarajevo 1995).

¹² Antropolog Marko Živković je napisao zanimljivu analizu te problematike u svojoj knjizi pod naslovom *Serbian Dreambook: National*

radi o različitim konceptima, istorija i šecanje su gotovo isključivo i uvijek fokusirani na sadašnjost i njihova svrha jeste, između ostalog, i definisanje, promocija, i održavanje specifičnih značenjskih, kognitivnih i društvenih okvira. Stoga su česta podšecanja da je šecanje živo, aktivno i sveprisutno, pa se na njemu treba bazirati naš napor da se sazna “šta se zaista dogodilo.”

To sveopšte okretanje šecanju kao sigurnoj alatki za dešifrovanje prošlih dešavanja je ipak problematično. Valja se podsetiti da su termini „šecanje“ (pamćenje) i „istina“ istovremeno veoma nestabilni i destabilizirajući. Ako privilegujemo šecanje kao tačku iz koje se kreće u proces nalaženja istine (kojom se, potom, može ili želi osporiti validnost zvaničnih verzija prošlosti) to moramo da uradimo na premisi da postoje direktna veza i odnos između iskustva i načina na koji je to iskustvo zapamćeno. U ovom modelu, osoba koja pamti je sposobna da zna i kaže istinu o događaju zato što je on/ona bio/bila onđe u vrijeme kada se događaj odvijao. Iskustvo je garancija sigurnosti zapamćenog. Ipak, za istoriju, kao i za druge discipline koje su prošle revolucionarne metamorfoze u proteklih nekoliko decenija, ovaj model nije zadovoljavajući. Mjera u kojoj se možemo osloniti na šecanje/pamćenje i iskustvo kao tačne opise prošlosti se sve češće i sve snažnije dovodi u pitanje. Osim toga, i stabilnost samog koncepta istorijske istine se često dovodi u pitanje. Prošlost je iskazana u okvirima naracije, pa se stoga uvijek radi o reprezentaciji i konstrukciji.¹⁴ Odnos između šecanja (pamćenja) i istorije je kompleksan i predstavlja zasebnu temu kojom se ovaj rad neće baviti. Ipak, vrijedno je pomenuti postojanje suprotstavljenih stavova o ovom pitanju. Tako Jacques LeGoff kritikuje preuveličavanje značaja šecanja i

¹⁴ Za detaljniju diskusiju ove problematike vidi Hayden White, *Tropics of Discourse* (New York: John Hopkins University Press, 1978), kao i Keith Jenkins, *Re-Thinking History* (London, Routledge, 1991).

kaže da nažalost „savremeni naivni trendovi naizgled potpuno poistovjećuju istoriju i šećanje tvrdeći da je šećanje, na određeni način, sirovi materijal za istoriju ...i živi izvor sa kojeg istoričari crpe saznanja.“ Pierre Nora takođe insistira na jasnoj demarkaciji između šećanja i istorije.¹⁵ S druge strane, Raphael Samuel smatra da je granica koja se povlači između šećanja i istorije potpuno vještačka, i podseća na sličnosti između ta dva koncepta tvrdeći da „istorija uključuje seriju brisanja, dodataka i kolaža/kompozicija koji su veoma slični onome što Frojd naziva *šećanja na platnu*.“¹⁶ U svojoj knjizi *Istorija u Praksi*, Ludmila Jordanova kaže da je „na individualnom nivou, za istoričare i za one koji su predmet njihovog izučavanja, vrijeme uokvireno šećanjem ...na kraju krajeva, praktikovanje istorije jeste visoko specijalizovana forma komemoracije.“¹⁷

Imajući u vidu širinu i obim onoga što se naziva društveni život i činjenicu da, iz praktičnih razloga, relativno ograničen prostor može biti dodijeljen šećanju na stvari iz prošlosti, postavlja se logično pitanje u kojoj mjeri je korisno govoriti o „zaboravljanju“? Iako zvuči kao teorijska postavka, to pitanje ima naglašen praktični značaj na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U okvirima kolapsa komunističke ideologije i nestajanja SFR Jugoslavije kao državnog okvira, primijetan je bio revizionistički napor u svim državama nastalim raspadom SFR Jugoslavije kad su u pitanju bile nacionalne, odnosno, takozvane velike istorijske naracije. U odnosu na raniju ideološki definisanu platformu o sličnostima i zajedništvu, relativno brzo i

¹⁵ Jacques LeGoff, *History and Memory* preveli na engleski Steven Rendall i Elizabeth Claman, (New York: Columbia University Press, 1992), str. xi – xii. Takođe vidi Pierr Nora, „Memory and Counter-Memory“, u *Representations*, Br. 26, proljeće, 1989.

¹⁶ Raphael Samuel, *Theatres of Memory* (London: Verso, 1994), str. x.

¹⁷ Ludmila Jordanova, *History in Practice* (London: Arnold, 2000), str. 138.

oštro se napravio otklon u knjigama i udžbenicima istorije ka platformi o razlikama i hegemonističkim tendencijama sušeda. Taj revizionizam se takođe ogleda i u konstrukciji za školske udžbenike novih istorijskih naracija o ratovima koji su pratili raspad SFR Jugoslavije. U zavisnosti u kojoj od država nasljednica žive i pohađaju školu, mlade generacije uče o nedavnoj prošlosti ili kroz prizmu borbe za očuvanje Jugoslavije i otpora golorukog naroda, ili kroz vizuru domovinskog rata, marginalne uloge u ratnim operacijama na našem prostoru, ili pak kroz patriotski nadahnutu naraciju o ugroženim ljudskim pravima koja su na kraju morala naučiti da pucaju kako bi izvojevala sopstvenu slobodu. Postavlja se pitanje u kojoj je mjeri selektivno (instrumentalizovano?) zaboravljanje posljedica radikalnih društvenih, ekonomskih, političkih, vojnih, i demografskih promjena tokom posljednjih dvadesetak godina i na koji način se disciplina istorije može oduprijeti (ako je to uopšte moguće?) pritiscima da se konstruišu nove naracije koje dolaze iz sredina izvan akademije?

Oslanjajući se na zaključke do kojih su došli oni koji se bave problematikom šecanja, može se reći da je društveni zaborav, iznad svega i prije svega, *odustvo* određenih segmenata onoga što zajednica vidi i doživljava kao „realnost prošlosti“. Ti segmenti su viđeni kao integralni dio te realnosti, pa je zato za mnoge njihovo očuvanje od izuzetne važnosti. Napori da se osigura šecanje su često predstavljeni kao napori da se spriječi zaboravljanje. Interesantno je zapaziti da je to, u stvari, preventivni napor, pošto se bazira na očekivanju (pretpostavci?) da pod određenim uslovima, može doći do zaboravljanja važnih segmenata koji čine kolektivno iskustvo onoga što se zove realnost prošlosti. Ideja o *društvenom zaboravljanju* kao nečemu što se primijeti i protiv čega se bori, naravno, opstaje zahvaljujući podjeli između onih koji prihvataju odsustvo određenih segmenata kao neminovnost, i onih koji se tome protive. Iako svjesni činjenice

da je pamćenje socijalna konstrukcija, smatramo da se politički induciranom kolektivnom zaboravu treba opirati.

Prepoznati da nešto nedostaje u kolektivnom šećanju istovremeno znači pozicionirati se (fizički i mentalno) izvan toga šećanja. Oni koji uspiju da se tako pozicioniraju imaju, kao po pravilu, lakši zadatak – identifikovanje segmenata koji nedostaju. Nakon što se ti i takvi segmenti identifikuju, na onima koji žive i rade u konkretnoj zajednici leži odgovornost konstruisanja prihvatljivih alternativa za nekad legitimne interpretacije prošlosti, kojih više nema. Na primjer, za međunarodnu zajednicu je važno da pažljivo procjenjuje način na koji se države nastale raspadom SFRJ odnose prema ratnim dešavanjima i počinjenim zločinima. Međutim, mnogo je važnije šta se dešava unutar tih država i na koji način one djeluju po pitanju istorizacije prošlosti. I pored svih napora međunarodne zajednice i pritiska koji dolaze izvana, reforme obrazovnih sistema tih država i aktivnosti njihovih kulturnih institucija inicirane iznutra nose konačnu odgovornost za novu strukturu kolektivnog šećanja. Na primjer, činjenica da su dešavanja na Tjenanmen trgu odlično dokumentovana u zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama nije nikakva garancija da stanovnici Kine nijesu pođlegli još jednoj amneziji dizajniranoj od strane njihove državne birokratije. Domaći radikalniji primjer bi bio slučaj Srebrenice i činjenica da i pored relativno obimne i dostupne dokumentacije o tome šta se onđe dogodilo, postoje oni koji još uvijek nijesu uvjereni da je tu zaista počinjen zločin koji, osim individualne dimenzije, ima i svoju političku, ideološku, kao i kulturnu stranu. Po riječima Sonje Biserko i Edine Bećirević „poricanje se najintenzivnije reflektira u političkom diskursu, medijima, pravnim procesima i obrazovnom sistemu.“¹⁸ To poricanje ima

¹⁸ Sonja Biserko i Edina Bećirević, „Zločin i kazna: Proces suočavanja u Srbiji i mogućnost normalizacije odnosa u regionu“, *Dani*, Br. 642, Sarajevo, 9. oktobar 2009.

različite forme i nivoe. Rijetki su primjeri decidnog poricanja zločina u Srebrenici, na način kako to praktikuju Srđa Trifković, Smilja Avramov, Kosta Čavoški, Emil Vlajki, Milivoje Ivanišević ili Darko Trifunović, na primjer.¹⁹ Taj zločin se, *de facto*, negira i tako što se u pitanje dovode motivi, namjera, tehnologija zločina, komandna odgovornost i vojna pripadnost počinitelaca, kao i to da li su ubijeni bili civili, ili pripadnici neke od vojnih jedinica armije BiH.²⁰ Nadalje, taj zločin se implicitno negira i tako što se pokušava s pojedinačnog preći na opšte, i time određivanje prema specifičnom događaju kao što je zločin u Srebrenici pretočiti u generalizaciju, odnosno, priču o potrebi da se osude svi zločini iz ratova 1990-ih godina.²¹

¹⁹ Srđa Trifković, *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World* (Regina: Regina Orthodox Press, 2002). Emil Vlajki, „Marš smrti“, *Novi Reporter*, br. 192, decembar, 2006. Milivoje Ivanišević, *Srebrenica, jul 1995 - U traganju za istinom* (Beograd: Hrišćanska misao, 2007). Zanimljivo je napomenuti da se tekstovi Milivoja Ivaniševića u kojima autor negira zločin u Srebrenici često objavljuju na internet stranici srpskog ogranka neofašisticke organizacije StormFront. Darko Trifunović, *Report about Case Srebrenica*, (Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002).

²⁰ Alex Dragnich, „Srebrenica: No Definitive Verdict Yet“. *The South Slav Journal* (89/90): Autumn-Winter 2002, str. 23–29.

²¹ „Naravno da sam saglasan s tim da treba osuditi zločine iz ratova devedesetih, ali postavljam pitanje predsedniku zbog čega to nije učinjeno 2005. godine, i pitam se da li je Tadić svestan da postavljanje pitanja kolektivne odgovornosti Srbije i Republike Srpske nema za cilj pravdu prema žrtvama, već je naprotiv, uglavnom, deo naknadnih ratnih napora Republike Hrvatske, i Muslimana i Hrvata iz BiH.“ Komentar istoričara Čedomira Antića prenesen u tekstu Aleksandra Čirića, „Slučaj Srebrenica: Zločinac bez kazne“, *Vreme*, Br. 996, Beograd, 4. februar, 2010. U istom broju nedeljnika *Vreme*, u

Kad su u pitanju dešavanja tokom 1990-ih, crnogorska situacija je posebno interesantna s pozicije profesionalnog istoričara. Crna Gora može biti zahvalan subjekt istraživanja i analize savremene konstrukcije istorijske naracije o bližoj i daljoj prošlosti, i toga kako se direktno i indirektno kreiraju istorijska odsustva i prisustva. Nadalje, kad je u pitanju rat u bivšoj Jugoslaviji, Crna Gora predstavlja značajan izazov po pitanju istorijskih izvora i dostupnosti tih izvora. Zvanični diskurs o tangentalnoj umiješanosti Crne Gore u ratna dešavanja ranih 1990-tih još uvijek dominira društvenim prostorom. Takav diskurs se, između ostalog, oslanja na proklamovani nedostatak primarnih izvora, odnosno, dokumenata i audio-vizuelnog materijala koji bi jasno pokazali nivo i prirodu učešća Crne Gore u raspadu SFRJ. Taj nedostatak izvora se prezentira kao snažan dokaz o marginalnom učešću crnogorske elite u procesu nestajanja Jugoslavije. Tačno je da se zapisnici skupštinskih zasijedanja tokom 1991. i 1992. godine moraju tretirati kao sekundarni izvori, pošto su dostupni jedino kroz kolekciju odabranih tekstova profesionalnog novinara. Prosto rečeno, autorska selekcija materijala za tu knjigu oduzima pomenutim zapisnicima atribute primarnih izvora. Tačno je da se ne zna šta se desilo sa video i audio arhivom TVCG o dešavanjima iz ranih 1990-ih.²² Ipak, ne treba zaboraviti da su 2003. godine uništeni primjerci dnevnog lista *Pobjeda* koji su se čuvali u Narodnoj bibiloteci *Radosav Ljumović* u Podgorici, i u kojima su štampani tekstovi

tekstu Filipa Švarma, „Čovjek koji je ubio Srebrenicu: Ratko Mladić“, navedene su izjave ministra unutrašnjih poslova Srbije, Ivica Dačića, i predsjednice Skupštine Srbije, Slavice Đukić-Dejanović, koje se skoro u potpunosti podudaraju sa komentaram Čedomira Antića.

²² Dokumentarni film *Rat za mir* autora Koče Pavlovića (Podgorica: IPG OBALA, 2004) kao i knjiga Veseljka Koprivice, *Sve je bilo meta* (Podgorica: Monitor, 2004) predstavljaju rijetka autentična svjedočanstava o opsadi Dubrovnika koja su, u određenom stepenu, dostupna javnosti u Crnoj Gori.

crnogorskih političkih lidera koji su bili dio tada snažne nacionalističke kampanje u prilog ratu. Ne treba zaboraviti ozbiljne indicije da je bivši generalni sekretar Skupštine Republike Crne Gore izdao uputstvo svojim službenicima da iz podruma Skupštine izmjestu arhivu koja se odnosila na ratni period. Još uvijek se ne zna kakva je sudbina zadesila te dokumente. U međuvremenu, oni koji se bave ovom problematikom se oslanjaju na privatne arhive u Crnoj Gori i u inostranstvu kako bi sklopili sliku dešavanja iz 1990-ih. Takvi primjeri nedostupnosti primarnih izvora mogu da izazovu sumnju u postojanje koncentrisanog napora od strane vladajuće elite da se eliminišu istorijski izvori i time se profesionalni istoričari ostave bez mogućnosti da argumentovano analiziraju prošla dešavanja. Ipak, nadamo se da će dokumenta o ulozi Crne Gore u raspadu SFRJ biti uskoro stavljena na raspolaganje profesionalnim istoričarima. Takve situacije se, takođe, mogu interpretirati i kao primjeri kreiranja kolektivnog šecanja (zaborava?) kroz selektivnu konstrukciju kolektivnog pamćenja i instrumentalizovanog iskustva *realnosti prošlosti*. Zanimljivo je da se uporedo konstruiše alternativna interpretacija prošlosti: idealizovana predstava mediteranske, multietničke, tolerantne, i multikulturne Crne Gore koja je, zbog spleta nepovoljnih istorijskih okolnosti, bila žrtva hegemonističke politike velikih sušeda. Istovremeno se nudi nova vizija budućnosti koja se bazira na brisanju teških šecanja lokalnog i regionalnog karaktera, i promociji širih okvira: evroatlantski integracioni procesi i članstvo u NATO-u. Ti medijski atraktivno upakovani okviri su predstavljeni kao svemoćni lijek za neprijatna šecanja o prošlim danima i kao magična pilula koja namah otklanja sve glavobolje iz prošlosti, a građanstvo i političku elitu oslobađa obaveze da se osvrću na ono što je bilo. Tim se, naravno, manifestuje ozbiljnost problema sa kojima se Crna Gora jos uvijek nije suočila, ali i nespremnost (nemoć? nesposobnost?) elita da te probleme riješi na lokalnom i regionalnom

nivou. Tu se takođe radi o mnogo kompleksnijem problemu nego što je to politički motivisano promovisanje zaborava kao vrline. Radi se, naime, o konstrukciji sećanja i selekciji elementa koji će činiti novu crnogorsku istorijsku naraciju. Navedeni primjeri služe da ukažu na očiglednu stvar: borba protiv zaborava se mora voditi i na domaćem terenu.

Iako ovde nije riječ o južnoslovenskom specifikumu, valja se podštetiti da taj proces ima istorijat, odnosno, da postoje domaći primjeri na osnovu kojih se može (i treba?) mjeriti valjanost savremenih strukturiranja kolektivnog sećanja. Tako su napori na „obnovi i izgradnji“, kao i proces „građenja novog čovjeka“ u socijalističkoj Jugoslaviji istovremeno bili napori ka konstrukciji (redefinisano?) kolektivnog sećanja kroz reformu sistema obrazovanja, kontrolisanu izdavačku djelatnost i mnoge aktivnosti na polju kulture i umjetnosti. Sličan proces se nakon Drugog svjetskog rata odvijao u državama kao što su Njemačka, Sovjetski Savez, Japan i SAD. Istočna Evropa je u periodu poslije 1989. godine bila preplavljena primjerima kolektivnog zaborava, restrukturiranja kolektivnog sećanja, a nerijetko i sasvim novih konstrukcija sećanja. Isto se može reći i za prostor nekadašnje SFRJ.

Bavljenje sprečavanjem kolektivnog zaborava oslanja se na teorijski važan princip: ono što nije poznato javnosti i ono o čemu se javno ne govori neminovno će biti podvrgnuto društvenom zaboravu. Nasuprot pravilima koja regulišu individualno sećanje – đe gospodari kompleksna dinamika neizraženih sećanja – kolektivno pamćenje mora biti dio javnog domena. Osim iskustava koja formiraju individualna sećanja, postoji potreba za dokumentima, obilježjima, spomenicima i podsećanjima. Drugim riječima, postoji potreba za stvaranjem (očuvanjem) široke informativne osnove za sećanje. To znači da, kada govorimo o društvenom zaboravu, potrebno je da se više fokusiramo na društvene, političke i kulturne faktore, a manje na psihološke

i psihoanalitičke kategorije.²³ *Odsustvo* u kolektivnom sećanju može naravno biti motivisano psihološkim faktorima, ali posljedice takvog odsustva utiču na mnogo šire okvire nego što su individualna svijest i savjest. Njemačka može poslužiti kao primjer. Veoma je korisno kada se publikuju rezultati istraživanja psihodinamike ćutanja onih koji su živjeli u doba nacizma. Ipak, rezultati ovakvih istraživanja nude samo jedan od mnoštva komadića znanja koji čine kompleksnu sliku prisustva i odsustva u današnjem kolektivnom sećanju stanovnika Njemačke.²⁴ To bi moglo poslužiti kao model i metod očuvanja kolektivnog sećanja na našim prostorima. Lične naracije bola i patnje uzrokovane ratovima za teritorije u bivšoj SFRJ važan su dio kolektivnog sećanja i njih treba sačuvati i publikovati. Istovremeno, ne smije se zaboraviti da su ove naracije samo i jedino dio mnogo šire priče. Ukoliko se ova individualna sećanja ne budu tretirala kao mali segmenti kompleksne naracije koja ima svoje važne političke i kulturne elemente, kolektivno iskustvo realnosti prošlosti (nova konstrukcija društvenog sećanja) imaće mnogo praznina i biće prepoznatljivo po onome što nedostaje. Odsustva su, čini se, i do sada bila najupečatljiviji element kolektivnog sećanja na našem prostoru.

Ideja da kada govorimo o društvenom zaboravljanju mi, u stvari, govorimo o *odsustvima* koja su zapažena i očigledna implicira da kolektivni zaborav i kolektivno pamćenje imaju svoju istoriju. Ono što je u jednom istorijskom trenutku izgledalo kao potpuno prirodan nedostatak pažnje posvećene specifičnim detaljima iz prošlosti, u drugom vremenu postaje veoma

²³ Za opširan pregled stručnih radova koji se bave analitičkim perspektivama, vidi: „La memoire et l’oubli“, u specijalnom broju časopisa *Communications*, br. 49 (Pariz: Seuil, 1989).

²⁴ Za detaljniju analizu ove problematike vidi: Anson Rabinbach i Jack Zipes (urednici), *Germans & Jews since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany* (New York: Holmes & Meier Publishers, 1986).

značajna činjenica koja je izostavljena iz korpusa kolektivnog pamćenja. Kao što je to slučaj sa konceptom pamćenja, i *odsustvo pamćenja* je socijalna konstrukcija koju uobličavaju jednako snažni moralni i ideološki faktori.²⁵ Kada se grupe čije je iskustvo zadugo bilo isključeno iz ukupnog društvenog šećanja bore protiv „zaboravljanja“ tog iskustva, one, u stvari, redefinišu sopstveno iskustvo od onoga koje nije bilo vrijedno da se zapiše i zapamti do onoga koje to jeste. U crnogorskoj historiografiji, na primjer, nije dovoljno obrađivana problematika političkih lojalnosti u pograničnim krajevima u vremenu redefinisanja granica i nacionalnog buđenja. Naracije o ulogama koje su u tim procesima u Crnoj Gori imale etničke i vjerske manjine, kao i analize suprotstavljenih ošećanja lojalnosti predstavljaju tematske okvire, odnosno ‘praznine’ koje treba popuniti. Ovaj napor naravno ne predstavlja samo prepoznavanje odsustva, izazov za strukture vlasti u određenom društvu i dekonstrukciju mnogih kulturnih stereotipa, već se radi o jasnom političkom činu.

Postoje brojni radovi multidisciplinarnog karaktera koji nude kritičke procjene različitih modela i načina šećanja, odnosno pamćenja. Većina tih radova počinje eksplicitnom izjavom da je cilj čitavog napora da se iznova uspostavi prisustvo određenih segmenata prošlosti koji su bili marginalizovani ili sasvim zane-mareni. Dajući mogućnost da se ranije nepoznanice iznova snažno pojave na javnoj sceni predstavlja istovremeno i prepoznavanje odsustva i model koji koriguje raniju grešku, pa to odsustvo uspostavlja kao integralni dio savremenog društvenog pamćenja. Time se naravno ne konstruiše kompletan idealni model. Potrebno je imati na umu da ono što mi sada smatramo da je vrijedno pamćenja ili spašavanja od zaborava jeste samo i jedino naša subjektivna projekcija istorijskog šećanja. To nije i ne može se uzeti kao apsolutni standard.

²⁵ Vidi komparativnu analizu ovih pitanja u: Judith Miller, *One, by One, by One: Facing the Holocaust* (New York: Simon & Schuster, 1990).

Tvrđnja da su „odsustva“ u korpusu kolektivnog šecanja jasan dokaz potpunog društvenog zaborava istovremeno je veoma značajna i problematična. Postoje situacije kada je takva tvrdnja analitički kontraproduktivna, pošto naš fokus na „dokazivanje zaborava“ često može zamagliti odnosno marginalizovati važan elemenat: dinamiku isključivanja, koja je kao po pravilu cilj ovakvih istraživanja. Možda bi bilo funkcionalnije i ispravnije koristiti termin *praznina šecanja*, jer se često ne radi o potpunom zaboravu nego o modalitetima marginalizacije specifičnih šecanja do nivoa da se ona ne zaboravljaju, ali se o njima ne govori javno.

Ono što je ovde u pitanju nije sitničarenje oko terminoloških odrednica i jasnoće. Radi se o prepoznavanju različitih zahtjeva koje analiza odsustva nameće.

Dokumentovanje odsustva u kolektivnom šecanju znatno se razlikuje od utvrđivanja i analize procesa i tehnologije eliminacije određenih šecanja. Dokumentovanje je naravno važno za što bolje razumijevanje sadašnjosti i budućnosti: nedostatak osnovnih resursa za šecanje (pamćenje) određenih aspekata prošlosti znatno umanjuje, ako ne i sasvim onemogućava, kolektivno pamćenje. U tom smislu, saznati šta je izostavljeno iz dokumenata i arhiva može dati veoma važne rezultate. Kao dobar primjer može poslužiti donekle problematičan proces dokumentovanja ratnih sukoba i njihovih posljedica na prostoru nekadašnje SFRJ krajem 1990-ih godina.

Utvrđiti *razloge* odsustva i analizirati *modele* eliminacije dvije su različite stvari. U nekim slučajevima dokumentacija može biti sasvim jasna i decidna. To važi u slučajevima političkih režima koji određeni događaj (događaje) ili ljude proglase nepostojećima i potrudu se da uklone sve tragove njihovog postojanja i šecanja na njih.²⁶

²⁶ Vidi: Jonathan Mirsky, „The Party’s Secrets“, *The New York Review* (25. mart 1993), str. 57-64.

Do sada smo koristili termin *odsustva* u njegovom osnovnom značenju: da nešto nedostaje. U relativno ograničenom broju slučajeva sasvim je opravdano koristiti ovaj termin u takvom značenju. Udžbenici istorije i knjige koje su se objavljivale na istorijske teme u Sovjetskom Savezu bile su „ispunjene“ odsustvima.²⁷ Takođe je bilo primjetno odsustvo tematike holokausta u udžbenicima istorije i istorijskim monografijama pisanim i objavljivanim na Zapadu.²⁸ No čak i u ovim slučajevima ideja da nešto nedostaje funkcioniše naspram sljedeće pozadine: nešto drugo je veoma prisutno. Izuzetno su rijetki slučajevi potpunog vakuuma u arhivskim materijalima, pa se takva pretpostavka potpunog i apsolutnog odsustva ne koristi u procesu promišljanja društvenog zaborava. Valja ipak napomenuti da nas istorija uči da diktature i drugi opresivni režimi imaju veoma veliko poštovanje prema šećanju (pamćenju). Nivo tog poštovanja u obrnutom je reciprocitetu s brojem i kompleksnošću metoda koje ti režimi koriste kako bi uništili sve ono što ne odgovara zvaničnoj naraciji koju kreiraju. Što je veći napor da se unište izvori i da se marginalizuju alternativne naracije, to je poštovanje prema šećanju prisutnije.

Udžbenici istorije i knjige koje se bave tematikom crnogorske istorije mogu poslužiti kao dobra ilustracija. Najveći broj udžbenika i knjiga o istoriji Crne Gore pisanih u posljednjih stotinjak godina jasno pokazuju oboje: *prisustva* i *odsustva*. Do perioda poslije Drugog svjetskog rata gotovo sve knjige individual-

²⁷ Interesantna i infomativna analiza procesa „otkrivanja“ ovih odsustava u sovjetskoj historiografiji može se naći u: R. W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989).

²⁸ U ovom pogledu interesantne su studije Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981), i Gerd Korman, „Silence in the American Textbooks“, *Yad Vashem Studies* VII (1970), str. 183-203.

nih autora i gotovo svi udžbenici istorije za škole u Crnoj Gori analizirale su kulturne odlike, tradiciju i društvene odnose, te identitetsku problematiku ovog prostora kroz diskurse predmoderne i plemenske strukture i crnogorskog srpstva. No i tadašnji režim je pokazivao zdravu dozu poštovanja prema šecanju i veoma istančan politički instinkt kada su u pitanju prisustva i odsustva. Tako je 17. jula 1861. godine knjaz Nikola Petrović podigao spomenik grupi Vasojevića i Cetinjana koji su, nakon naivno zamišljenog vojnog angažmana u Srbiji, bili internirani od strane tamošnjih vlasti. To je bio prvi spomenik podignut u Crnoj Gori i oni kojima je bio namijenjen nazvani su junacima. Deceniju kasnije Knjaz je ustvrdio da je to „spomenik izdajstvu Srbije“, da bi 1896. godine, uoči posete kralja Aleksandra Obrenovića Cetinju, crnogorski vladar naredio na se taj spomenik sruši.²⁹

Istoriografija i udžbenici u socijalističkoj Jugoslaviji naglašavali su prisustvo ideološkog elementa i novih konstrukcija koje su nametane kako bi se naizgled riješila kompleksna pitanja identiteta i odnosa među zajednicama na prostoru Crne Gore. U oba slučaja istoriografija prije i nakon 1945. godine snažno je i s pozicija vlasti naglašavala veoma specifična *prisustva*. S druge strane, naracije žrtvi raznih vojski i velikodržavnih projekata i čitav korpus koji se odnosi na suverenističku ideju u Crnoj Gori činili su ono što bi se moglo nazvati veoma očiglednim *odsustvom*. U zavisnosti od perioda u kojem se praktikovalo „zaboravljanje“, te istorijske naracije bivale su racionalizovane raznoraznim konstrukcijama vezanim za crnogorsko srpstvo: od teze da je toponim prihvaćen kao etničko i nacionalno ime, pa do toga da su crnogorsku naciju izmislili komunisti.

²⁹ Šerbo Rastoder, „Crnogorci i spomenici: Ulični obračun sa istorijom“, u: Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije: odabrani članci i rasprave*, (Podgorica: Vijesti, 2000), str. 280.

Izvan okvira identitetskih tema pojedini događaji koji se nijesu uvijek mogli iskoristiti za političku promociju bivali su ili sasvim isključeni iz zvanične historiografije ili su svođeni na fusnotu u nekom od radova. Poznati *Vraneški slučaj* iz perioda između dva svjetska rata, kao i brojne priče o takozvanim ‘pašim grobljima’ dobri su primjeri ove marginalizacije. S druge strane, iako je crnogorsko iskustvo Informbiroa bilo tabu tema sve do 1990. godine i pojavljivanja knjige Rifata Rastodera i Brani-slava Kovačevića, *Crvena mrlja*, tadašnje veoma snažno promovisano oživljavanje ovog značajnog *odsustva* bilo je, čini se, ideološki motivisano. Politički inducirane alternativne interpretacije istorijske naracije u Crnoj Gori tada su zahtijevale da se napravi otklon od „starog“ režima i poražene ideologije, pa su dotadašnja odsustva postala centralne teme historiografije, beletristike i novinarstva.

Životni put jednog od vođa Božićne pobune Krsta Popovića interesantan je primjer *prisustva* i *odsustva*. Naime, u zavisnosti od perioda i od toga koja državna formacija je bivstvovala na našem prostoru, kao i od karakteristika ideološkog profila vladajućih režima, istorijska naracija o Krstu Popoviću je ili bivala uključena u zvanično šećanje, ili bivala djelimično „zaboravljena“. Paralelno sa periodičnim i ideološki motivisanim odsustvima iz zvaničnog društvenog šećanja i udžbenika istorije, Krsto Popović je postao integralni dio oralne istorije, odnosno alternativnog šećanja koje je bilo marginalizovano. Popović predstavlja ne samo jednu od kontroverznijih ličnosti moderne istorije Crne Gore nego su njegov životni put i izbori koje je pravio vremenom postali epitomija crnogorskih podjela, manipulacija i emocijama obojene političke naivnosti.

Interesantno je pratiti kako se taj proces konstrukcije istorijske naracije i dizajniranja *odsustva*, odnosno spašavanja onoga što je bilo marginalizovano, odvijao kasnih devedesetih godina dva-desetog i početkom dvadeset prvog vijeka. Krajem devedesetih

godina se u Crnoj Gori publikovalo relativno mnogo istorijskog materijala koji je analiziran u okviru suverenističkog diskursa. U tom naporu da se akademski uokviri politički projekat crnogorske nezavisnosti koji je decenijama bio marginalizovan i potiskivan u zaborav, dotadašnji dominantni elementi društvenog sećanja potisnuti su u pozadinu. Revizionizam u istoriji i dizajniranje kolektivnog sećanja nakon Podgoričke skupštine zamijenio je istovjetan proces poslije 1945. godine.³⁰ Nakon „Antibirokratske revolucije“, do tada potiskivani diskurs crnogorskog srpstva iznova je zauzeo centralnu poziciju na javnoj sceni. Promjena političkog kursa vladajuće elite u Crnoj Gori nakon 1997. godine je bila tačka u kojoj je dotadašnje odsustvo suverenističke naracije ubrzo postalo dominantni elemenat zvaničnog društvenog sećanja. Dakle, jedan te isti proces se ponavljao u različitim periodima. Ono što se mijenjalo bila je politička klima i nivoi nasilja koji su pratili kreiranje *novih odsustava*. Model je, međutim, ostao nepromijenjen i, iako se o njima ili nije govorilo ili su bivala osporavana u stručnoj i popularnoj literaturi, činjenica je da su *odsustva* bila integralni dio društvene svakodnevice u Crnoj Gori. Ona su bila izmještena van okvira zvaničnog i formalnog, ali nikada nijesu sasvim zaboravljena.

Ideja o „izmještanju“, odnosno o tišini koja je „ođenuća u riječi“ pomaže da shvatimo kako društveno zaboravljanje funkcioniše u velikom broju slučajeva. Naše kognitivne mape ne mogu lako da tolerišu prazninu i kaos, pa potpuno brisanje čitavih perioda/događaja/ličnosti iz dokumentacije često (ako ne uvijek) prouzrokuje nelagodnost ili sumnjičavost. Suprotno tome, ponuditi prihvatljivu verziju prošlosti, bez obzira na to što se isključuju neke centralne komponente, predstavlja siguran

³⁰ Za detaljniju analizu Podgoričke skupštine vidi Srđa Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, (West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 2008).

način da se ponuđena verzija ne dovede u pitanje sve dok se društvena situacija drastično ne promijeni. Kada se radi o „zaboravljanju“ i „isključivanju“ iz naracije onih aktivnosti koje su bile moralno i etički problematične, ova odsustva bivaju više nego nadoknađena alternativnom i moralno prihvatljivom verzijom prošlosti. Koliko je prihvatljiva alternativna verzija i kako se ona može održati kao dominantna, zavisi, čini se, od vjerodostojnosti prezentacije u odnosu na mitove koje je zajednica već odavno prihvatila i od sposobnosti da se eliminiše svaka kritika alternativne verzije. Primjer Austrije je dobra ilustracija vitalnosti alternativne verzije prošlosti. Interpretacije uloge Austrije u Drugom svjetskom ratu svode se na priču o žrtvi nesretnih historijskih okolnosti i taj segment prošlosti analizira se u okvirima viktimologije. Ta alternativna verzija je bila nevjerovatno uspješna uprkos aferama kakva je bila ona sa Kurtom Valdhajmom. Zaboravljanje nacističke prošlosti dobro se uklopilo u širu naraciju o propasti imperije, ali se to nije moglo desiti bez pristanka i saradnje spoljašnjeg faktora: Sovjetskog Saveza i SAD-a. Paralela može biti povučena i u slučaju Poljske i njenog nepristajanja da prihvati dio odgovornosti za holokaust.

Istorijska naracija poslije 1995. o „tangentialnoj“ ulozi Crne Gore u procesu raspada nekadašnje SFRJ koju nalazimo u nekim udžbenicima i pojedinim stručnim analizama, kao i društveno sećanje koje se ovom naracijom pokušava kreirati (nova *prisustva* i *odsustva*) može da posluži kao dobra ilustracija „izmještanja“ i nuđenja alternativne verzije historijskog sećanja. I u slučaju Crne Gore (kao uostalom i svih bivših republika SFRJ) saradnja spoljašnjeg faktora bila je neophodna, pa se međunarodna zajednica potrudila da legitimiše diskurs žrtve nacionalističke politike ševernog sušeda, koji je ponuđen kao alternativa novije crnogorske istorije. Viđeti sebe (kolektiv/naciju/državu) kao žrtvu istorije uopšte, a posebno kao žrtvu nacista, diktatora, nacionalista ili vjerskih fanatika veoma je snažna i

privlačna ideja koja, uz to, konzumentu nudi privid sigurnosti i kreira okvir postojanja koji ne mora uvijek da ima mnogo dodirnih tačaka s realnošću.

Prepoznavanje činjenice da su *odsustva* veoma često rezultat *izmještanja* predstavlja dobru polaznu osnovu za analizu dinamike društvenog zaboravljanja. Tradicionalna kritička analiza društvene konstrukcije znanja pomaže nam da obilježimo postojeće modele pamćenja. Obilježiti detalje određenih naracija i generalnu „strukturu senzibiliteta“ u koju se te naracije uklapaju značajno pomaže da shvatimo kako je moguće da neke od alternativnih verzija prošlosti nikada nijesu zaživjele.³¹ Ono što je važno imati na umu jeste da suprotstavljati se *odsustvu* tako što će se kreirati i obogaćivati informaciona baza koja će govoriti o tom i takvom odsustvu predstavlja samo početnu fazu. Drugim riječima, ovim se jedino kreira *moгуćnost* promjene u okviru kolektivnog sećanja. Iskorišćavanje te mogućnosti predstavlja teži dio posla, pošto rekreiranje naracije na osnovu novih izvora (informacione baze) mora zadovoljiti najmanje dva kriterijuma. Prvo, ono mora biti uvjerljivo na emotivnom i kognitivnom nivou. Drugo, ono mora kreirati potrebu da se zajednica seća onoga čega se ranije nije sećala. Ovaj posao je težak ne samo zato što zahtijeva dobro poznavanje i razumijevanje korijena i istorijata specifičnog procesa zaboravljanja nego zato što je ono što se konstruiše novom naracijom manje stvarno i mjerljivo nego pređašnje znanje ili njegovi fizički markeri. Da

³¹ Termin „struktura senzibiliteta“ (*structure of sensibility*) pozajmljen je od Rejmunda Vilijamsa. Njegove ideje o kulturi značajno su uticale na formiranje mojeg viđenja ove tematike. Vidi: Raymond Williams, *Culture and Society* (London, Chatto and Windus, 1958); *The Long Revolution* (London, Chatto and Windus, 1961); *The Country and the City* (London, Chatto and Windus, 1973). Takođe vidi: Paul Jones, *Raymond Williams's Sociology of Culture: A Critical Reconstruction* (London: Palgrave, 2004); J.E.T. Ethridge, *Raymond Williams: Making Connections* (New York: Routledge, 1994).

bi se opravdali novi načini šećanja, bilo na moralnoj, intelektualnoj ili na emotivnoj osnovi, često se moraju marginalizovati ili potcijeniti neke od veoma važnih kulturnih vrijednosti i vjerovanja. Naravno, kreiranje novih načina šećanja može biti (a često i jeste) eksplicitno politička aktivnost. Politički motivisani projekti konstrukcije šećanja nose u sebi određene rizike. Ovo je posebno očigledno u slučajevima kada su takvi projekti povezani sa procesom rekreiranja i razvoja kolektivnog identiteta. Jedan od značajnih rizika jeste pročišćavanje arhiva o prošlim dešavanjima i selekcija konstruktivnih elemenata alternativne istorijske naracije, kao bi se postigla što veća inspirativna vrijednost novih realnosti prošlosti.

Po svim tim linijama, mnogi od osnovnih principa koji uređuju život zajednice mogu biti dovedeni u pitanje. S obzirom na to da šećanje pomaže da se održi društveni identitet i poredak, boriti se protiv zaborava često predstavlja izazov i za poredak, i za uspostavljeni društveni identitet. To su neki od razloga za značajan otpor čak i onda (ili posebno onda) kad je dozvoljeno da se nova „infrastruktura“ šećanja konstruiše. Ovde je važno napomenuti da društveni zaborav može biti, i često jeste, viđen kao potreban i poželjan. Osim veoma uopštene ideje da prevelika briga za prošlost može biti kontraproduktivna za zdravlje kolektiva, postoje drugi specifičniji i kulturno konstruisani principi koji zaborav uokviravaju na pozitivan način. Ranije pomenuta naracija o pomirenju i evropskim integracijama u Crnoj Gori je odličan primjer tog pozitivnog viđenja zaborava. Insistiranje na tome da se treba okrenuti budućnosti, a prošlost istorizovati kako ne bi predstavljala teret za društveni napredak, predstavljaju model pozitivne prezentacije zaborava, odnosno, promocije zaborava kao vrline.

Ideja o tome da često treba da *oprostimo, ali ne i da zaboravimo* namah zvuči kao pravilo o tome kako se treba odnositi prema prošlosti. Međutim, praktične primjene te ideje često

zamagljuje liniju koja razdvaja opraštanje od zaborava. Kad je, kao tek izabrani predsjednik Češke, Vaclav Havel apelovao na svoje sugrađane da jedni drugima „ne iskopavaju prljavštinu“ iz prošlosti, on je podržao taj apel moralno utemeljenim priznanjem da je i on odgovoran za nedjela komunističkog režima. Zarad društvenog mira, tvrdio je Havel, ljudi treba da prepoznaju sopstvenu odgovornost i da, istovremeno, oprostite drugima. U tadašnjoj situaciji, Havelov glas je predstavljao racionalnost i moralnost stopljene u leguru. Ipak, on je tim aktom istovremeno učutkivao one koji su željeli da kreiraju detaljni dokumentacioni centar o događanjima iz bliske prošlosti.

Zaboraviti, ali ne i oprostiti je mnogo prisutnija strategija u centralnoj i istočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida. Paralelno sa širokim i raznorodnim naporima da se od zaborava spasu sećanja učutkana od strane režima, odvija se temeljan i veoma obiman posao na brisanju očiglednih tragova komunističke prošlosti iz javne sfere. Preimenovanje ulica i trgova, pa i čitavih gradova je nerijetko značilo vraćanje na originalne nazive. Često je, međutim, to bila prilika da se poslije 1989. omrzuta simbolika starog svijeta zamijeni referencama iz alternativne istorijske naracije. Sličan proces društvenog inženjeringa zaborava se može pratiti u mnogim zemljama, od bivše Istočne Njemačke, preko država nastalih raspadom SFRJ. Crna Gora je, takođe, integralni dio tog procesa.

Imajući u vidu brzinu kojom se najveći dio „infrastrukture“ sećanja mijenja ili sasvim uništava u zemljama u tranziciji, uspjeh tog poduhvata još nije potpuno osiguran. Da bi društveni zaborav postao integralni dio svakodnevice određenog kolektiva nije dovoljno da sa horizonta nestanu samo najočigledniji tragovi prošlosti. Potrebno je mnogo više. Naravno, ono što se postiglo je više nego očigledno: postalo je praktično nemoguće da se obilježava prošlost koja je sada *izmještena*. U tom pogledu, napori u zemljama centralne, istočne, i jugoistočne Evrope

Davies, R.W. *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989)

Davis, Fred. *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*, (New York: The Free Press, 1979)

Dawidowicz, Lucy S. *The Holocaust and the Historians*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981)

Dienmstag, Joshua Foa. „The Pozsgay Affair: Historical Memory and Political Legitimacy“, u *History & Memory*, No. 8 (1996)

Dimić, Ljubodrag. „Rat i historiografija“, u Darko Gavrilović (urednik), *The Shared History: The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia*, (Novi Sad, 2008)

Dragnich, Alex. „Srebrenica: No Definitive Verdict Yet“. *The South Slav Journal* (89/90): Autumn-Winter 2002, str. 23–29

Emmert, Thomas A. *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, (Boulder, CO.: East European Monographs, 1990)

Ethridge, J. E. T. *Raymond Williams: Making Connections*, (New York: Routledge, 1994)

Fentres, James & Wickham, Chris. *Social Memory*, (Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell, 1992)

Feuchtwang, Stephan. „Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations“, u S. Radstone i K. Hodgkin (urednici), *Regimes of Memory*, (London: Routledge, 2003)

Friedlander, Saul. *Reflections on Nazism: An Essay on Kitsch and Death*, preveo s francuskog Thomas Weyr (New York: Harper & Row, 1984)

Gavrilović, Darko. *Mitovi nacionalizma: začarani krug sukoba*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Fakultet za Evropske Pravno - Političke Studije, Sremska Kamenica, (Novi Sad, 2009)

Glenny, Misha. *The Balkans, 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, (London: Granta Books, 1999)

Goldstein, Ivo. „Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema“, u zborniku radova *Historijski mitovi na Balkanu*, (Sarajevo 2003)

- Grković, Milica. *Spisi o Kosovu*, (Beograd: Prosveta /SKZ, 1993)
- Huysse, Andreas. „Present, Past: Media, Politics, Amnesia“, u *Public Culture*, No. 12 (2000)
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*, (Sarajevo 1997)
- Imamović, Enver. *Korijeni Bosne i Bosanstva*, (Sarajevo 1995)
- Ivanišević, Milivoje. *Srebrenica, jul 1995 - U Traganju za istinom*, (Beograd: Hrišćanska misao, 2007)
- Jenkins, Keith. *Re-Thinking History*, (London, Routledge, 1991)
- Jones, Paul. *Raymond Williams's Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*, (London: Palgrave, 2004)
- Jordanova, Ludmila. *History in Practice*, (London: Arnold, 2000)
- Jovanović, Natalija. „Mitovi i stereotipi u gimnazijskim udžbenicima srpskog društva 19. veka“, u Darko Gavrilović (urednik), *The Shared History: The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia*, (Novi Sad, 2008)
- Klemenčič, Matjaz. „Ustanovitev slovenske države – Davna želja vseh Slovencev?“ u zborniku *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, (Ljubljana, 2006)
- Koprivica, Veseljko. *Sve je bilo meta*, (Podgorica: Monitor, 2004)
- Korman, Gerd. „Silence in the American Textbooks“, *Yad Vashem Studies* VII (1970)
- Kurtz, Christopher. „Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk“, u *Philosophy & Public Affairs*, Br. 32 (2004)
- Le Goff, Jacques. *History and Memory*, preveli na engleski Steven Rendall i Elizabeth Claman, (New York: Columbia University Press, 1992)
- „La memoire et l'oubli“, *Communications*, Br. 49 (Pariz: Seuil, 1989)
- Lowenthal, David. *The Past is a Foreign Country*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1985)
- Luković-Pjanović, Olga. *Serbs: the Most Ancient People*, (Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988.)

Margalit, Avishai. *The Ethics of Memory*, (Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2003)

Marling, Ann Karal i Wetenhall, John. *Iwo Jima: Monuments, Memories, and the American Hero*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991)

Meier, Charles S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988)

Miller, Judith. *One, by One, by One: Facing the Holocaust*, (New York: Simon & Schuster, 1990)

Mirsky, Jonathan. „The Party’s Secrets“, *The New York Review* (25. mart, 1993)

Mitrinović, Čedomil. *Naši Muslimani*, (Beograd, 1926)

Muller, Jan-Werner (urednik). *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)

Nora, Pierr. „Memory and Counter-Memory“, u *Representations*, No. 26, proljeće, 1989

Pavlović, Koča. *Rat za mir*, Dokumentarni film, (Podgorica: IPG OBALA, 2004)

Pavlović, Srđa. *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation fo the Common South Slavic State*, (West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 2008)

Paunov, Branko (urednik), *Istorija na Makedonskiot narod*, Tom 1, (Skopje, 2000)

Rabinbach, Anson i Zipes, Jack (urednici). *Germans & Jews Since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*, (New York: Holmes & Meier Publishers, 1986)

Radić, Radivoj. „Velesova knjiga: Uzbudljiva priča o jednom falsifikatu“, *Kultura Polisa*, br. 67, Novi Sad, 2007

Radić, Radivoj. *Srbi pre Adama i posle njega: istorija jedne zloupotrebe – Slovo protiv „novoromantičara“*, (Beograd: Stubovi kulture, 2005)

Radić, Stjepan. *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, (Zagreb, 1908)

Ramet, Sabrina P. *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of the Great Transformation*, (London: Duke University Press, 1991)

Rastoder, Šerbo. *Janusovo lice istorije: odabrani članci i rasprave*, (Podgorica: Vijesti, 2000)

Ray, Larry. „Mourning, Melancholia and Violence“, u Duncan Bell, (urednik), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, (London: Pelgrave Macmillan, 2006)

Samuel, Raphael. *Theatres of Memory*, (London:Verso, 1994)

Samuel, Raphael & Thompson, Paul (urednici). *The Myths we Live By*, (London & New York: Routledge, 1990)

Šćekić, Draško. *Sorabi: Istoriopis*, (Beograd i Podgorica: Sfairos/Timor, 1994)

Švarn, Filip. „Čovjek koji je ubio Srebrenicu: Ratko Mladić“, *Vreme*, Br. 996. Beograd, 4. februar, 2010.

Trifković, Srdja. *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World*, (Regina: Regina Orthodox Press, 2002)

Trifunović, Darko. *Report about Case Srebrenica*, (Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002)

Vlajki, Emil. „Marš smrti“, *Novi Reporter*, br. 192, decembar, 2006

Vucinich, Wayne S. i Emmert Thomas A. (urednici). *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, (Minneapolis, Minn.: University of Minnesota, 1991)

Williams, Raymond. *Culture and Society*, (London, Chatto & Windus, 1958)

Williams, Raymond. *The Long Revolution*. (London, Chatto & Windus, 1961)

Williams, Raymond. *The Country and the City*. (London, Chatto & Windus, 1973)

White, Hayden. *Tropics of Discourse*, (New York: John Hopkins University Press, 1978)

Živkovic, Marko. *Serbian Dreambook: National Imaginary and the End of Yugoslavia*, Prihvaćeno za objavljivanje kod Northwestern University Press, 2012.